

ORTAÇAĞDA DÖRT DEVLET NAZARİYECİSİ

(Mabat)

W Y C L Y F F

(1320 - 1384)

Yazan :

Ord. Prof. Dr. Ch. Crozat

- A. — Hayatı, eserleri, me hazlar.
B. — Siyasi nazariyeleri: 1) Dominium yahut meşru iktidar:
a) Tarifi; muhtelif şekilleri; dominium civile. 2) Cısmani kuvvet ile ruhani kuvvet arasındaki münasebetler.
C. — Nazariyenin kıymeti ve tesirleri: İkinci Richard'ın icraatı Wyckliff'den mi mülhemdir? Jean Huss'a tesiri. Demokratik esaslara yakınlığı. Bibliografya.

A — Hayatı, eserleri, me hazları.

1 — 1320 senesine doğru Yorkshire eyaletinde Spreswell'de Wycliff (1) de doğan J. Wycliff, 10 sene kadar Oxford üniversitesinde Balliol kollejinde okudu, sonra bu üniversitede tedrisatta bulundu ve bazı eserler yazdı.

Çok geçmeden siyasi - dinî meselelere müdahale etti. Filhakika, papa 1365 te, III üncü Edward'dan, bir tâbüyet rabıtası ile Yurdsuz Jean'ın ödemeyi taahhüt ettiği ve 33 senedenberi verilmeyen bir vergi (tribut) nin bakayalarını talep etmişti. Kralın içtimaa davet ettiği parlamento, milletin rızası olmaksızın ne kral Jean'ın, ne herhangi bir kimsenin krallığı başka bir kuvvete tâbi kılamiyacağına karar verdi (Acte de répudiation).

İşte parlamentoda ifade ve beyan olunan bu rey ve mütalâalar, papanın mütalebatını gayrı kanunî addetmek için Wycliff'in «Tract» (Küçük kitab) ında izah etmiş olduğu aynı fikirlere tercüman olu-

(1) Bu isim muhtelif şekillerde, meselâ Wycliff, Wicliff, Wyclif ilâ gibi yazılmaktadır.

yorlardı; wyclyff bu kitapta hususile şöyle diyor: «Memleketin kanununa göre, bir vergi ve resim, herkesin gerek doğrudan doğruya gerek bir mümessil vasıtasile muvafakati alınmaksızın, kral tarafından tahmil olunamaz. Kral ve bazı şahısların rıza ve muvafakatlerini beyan etmiş olmalarına rağmen, reylerin adedi kâfi değildi.» Wyclyff bu suretle kendini papaların iddialarına karşı Anglikan haklarının müdafii vaziyetine koymuştu.

1374 te Fransa ile sulh akdi için müzakerelere girildi. Bunlara Wyclyff de iştirak etti. Sonra Lyttyworth (bugünkü Lutterworth) mahallesine «recteur» tayin olundu; 1337 de, dine, ve devletle kilise arasındaki münasebetlere müteallik doktrinleri yüzünden din mahkemeleri (bir Concile, sonra papanın komisyonları) huzurunda isbatı vücut etmeğe davet edildi: serdettiği fikirlerinden 19 u mücazati mucip görülmüşlerdi; Wyclyff bunlara bir müdafaname (Protestatio) arzetti (2). Sonra açıkça papalığa karşı cephe aldı; iman ve amel hususunda en yüksek kanun olarak İncile müracaati iltizam ve müdafaa etti. Vâızlar, ıslahatçı doktrinlerini muvaffakiyetle talim ve tedris ettiler. 1381 de, İngilterede, sosyalist ve demokratik bir vasfı haiz olan köylüler (Lollards) isyanı patlak verdi. Wyclyff, lütfu ilâhiye müstenit mülkiyet hakkına dair fikirleri yüzünden bu isyanın tahrikçisi olarak ithama uğradı, fakat onunla bu isyan arasında münasebetin mevcudiyeti ihtimali pek azdır. Zira, Wyclyff, ihtilâlcilerin tecavüzüne uğrayan devleti ve mülk sahibi lordları daima müdafaa etmişti. Yeni takibat neticesinde, wyclyff ve taraftarları mahkûm oldular ve fikirlerinin neşri menedildi. Muhakemesinden sonra ve hayatının son üç senesi zarfında, ıslahatçı eserlerinin kısmı azamını itmam ve tashih etti; 1384 senesinde Lyttyworth'da öldü.

2 — Biz burada, bahusus sırf dinî meselelere hasredilmiş olan bir çok etüdler arasında, bizi alâkadar eden ve bir rahibin (çok muhtemel olarak William Watford) un serdettiği iddiaları cerhetmek için yazılmış olan etüdlere tetkik edeceğiz. Bu papas, papanın İngiltere üstünde federal bir nüfuza malik olduğunu ve İngiliz kralının, papalığa ait vergiyi tediyyeden imtina etmekle tahtı saltanat üzerindeki hak ve salâhiyetlerini kaybettiğini iddia ediyordu. Wyclyff'in mevzuubahs eserleri şunlardır: Bir çok dinî risalelerden mürekkep olan Summa in theologia. Bunlar meyanında **Dominio divino**, **De statu innocentae**, **De dominio civili** (1372 ye doğru), **De Of-**

(2) Vattier de 77 inci sahifede zikrolunan metne bakın.

ficio regis, De Potestatae papae bulunmaktadır. Wyclyff üslubu çok zor olan müelliflerdendir.

3 — Mehazlar:

Wyclyff'in bir çok mübeşşirleri vardı; Wyclyff onlardan fikirler aldı, işledi ve sonra bu fikirleri cesaretle müdafaa etti. Doktrininin, siyasi nazariyeler sahasındaki doğrudan doğruya mehazları olarak şunları tebarüz ettirebiliriz:

XIII üncü asrın en meşhur İngiliz hukukşinası Henry Bracton'un eserleri (bu müellif *De legibus et consueti di nibus Angliae*) adlı eserinde dünyevi iktidarı tahdit ve papalığa ait hakkı kazanın suistimallerine işaret ediyordu); Gilles de Rome'un, Marsile de Padoue ve J. de Jandum'un, Guillaume d'Occam'ın, tetkik ettiğimiz eserleri. Filozof olarak, Wyclyff, Occam'ın nominalist nazariyesine hiç bir şey borçlu değildir. O, Eflâatun'un idée'ler doktrinini müdafaa ve Aristot ile Eflâatun'u mezcediyor (3). Fakat siyaset nazariyecisi olmak itibarile, Eflâatun'a çok medyundur ve eserlerinden bolca istiane etmiştir.

Wyclyff, cismanî ve ruhanî kuvvetin birbirile olan münasebetlerini Marsile de Padoue ve Jandum kadar metod ve sebatla tetkik etmemiştir. Fakat bu sonuncuların hemen hemen bütün fikirlerini ele almış ve onları tarsin etmiştir.

Eserleri için doğrudan doğruya faydalandığı diğer bir kaynak da, *De Pauperie Salvatore* müellifi Richard Fitzralph'dır.

Wyclyff, bilâhara kurduğu dominium nazariyesi için bu müelliften çok istianede bulunmuştur.

B — Siyasi nazariye

1 — Dominium ve iktidar nazariyesi.

(İngilizcede Lordship tâbiri kullanılmaktadır.)

Bu nazariye, Wyclyff'in, siyasete müteallik meseleler üzerindeki bütün izahatının merkezini teşkil etmektedir. Summa'nın ilk üç kitabının mevzuunu bu nazariye teşkil eder. Wyclyff umumî bir kaç mülâhazayı müteakip, dinî iktidardan bahsediyor, sonra dominiumun süjesini yani neye taallûk ettiğini, nihayet dominiumun **mua-melelerini** yani neden ibaret olduğunu araştırıyor. Bunlardan son-

(3) Vattier Wyclyff, *Universaux*'dan bahsettiği zaman daha ziyade de Aristocu ve ayrı metod taraftarıdır; idée'leri mevzuubahs ettiği zaman da, daha ziyade Eflâatuncu ve idealisttir diyor. (s. 289).

ra da, her türlü beşerî nüfuz ve iktidarın esas temellerini araştırıyor ve, beşerin gûnahtan münezzehten halinde, Dominiumun, insanın hemcinsleri üzerinde değil, yalnız tabiat üzerindeki kuvvet ve nüfuzundan ibaret olduğunu iddia ediyor.

a) Dominiumun tarifi ve muhtelif dereceleri: Dominium, Wycliff tarafından, dört veçhesi nazarı itibara alınmak suretile tarif edilmiştir; bu veçheler şunlardır: Esas mevzu, muayyen gaye, mevzuun gayeye olan münasebeti ve Dominiumun mahiyeti.

Dominium «öyle bir münasebettir ki, ona göre idrak sahibi bir varlık, bendesi olan diğer bir varlığın fevkinde yer alır.»

(Potest dominium sic describi: dominium est habitudo naturae rationalis, secundum quam, denominatur suo proefici serviente).

Diğer tâbirle, dominium, köle ile efendi arasında mücerret münasebettir. Görülüyor ki, bu tarif feodal organizasyona müstenittir; kuvvet mefhumile mülkiyet mefhumunu birbirine bağlamaktadır. (4).

(4) (Political theory in the later Middle. Ages C. M. H. VIII 1936 P. 632) Bununla beraber H. Lasky wycliff'in nazariyesinin, feodal olan hukuki bir yapının ifadesi olarak telâkki edilmemesi taraftarıdır. Kitabın, buraya alınması muhtelif bakımlardan faydalı olan bir pasajında şöyle yazıyor:

«The original thought of Wycliff is to be found in the two treatises on Divine and on Civil Dominion, which seem to have been published about twelve years before their authors death. Then main thought is the notion of dominion and service. They are the terms of an eternal order which links up the lowliest being of creation to its maker. God, so to say, is the supreme possessor of all things, and the process of subinfeudation is continuous through the chain of creation in terms of reciprocal rights and duties. It is the performance of these which legitimises power; without them a man may have possession, but cannot have dominion, which is possession justified by right. But true relation of God to his creatures is not precisely that of an overlord in the feudal scale. All hold of him directly and owe supreme allegiance to him; there is, so to say, an Oath of Salisbury, which makes the eternal feudalism built upon the English and not upon the Continental model. And since the individual is thus directly dependent upon God, it follows that the position of the church is one of convenience and not of prerogative - Its mediation is not necessary to salvation, since every man may treat directly with his Maker. All men are, therefore, priests, and the rights of the ecclesiastical hierarchy are demolished at a stroke. Already, that is to say, we have reached the fundamental starting-point of the Reformation. The church becomes not a necessary, but a voluntary, organisation of man, and the way lies open to the dogma of territorial sovereignty.

Wyclyff, mevzu, gaye ve esaslarına göre muhtelif dominiumları birbirinden tefrik ediyor. Üç nevi idrak sahibi varlık, binaenaleyh üç türlü dominium mevzuu vardır: İlâhî (divinium), tabii (evangelium), ve beşerî (dominium civile). Aynı zamanda üç muhtelif dominium gayesi yahut üç nizam mevcuttur: Manastıra ait, beledi ve kralî nizamlar. Nihayet dominiumun esaslarında bir fark vardır. Bunlar tabiata, İncile ve beşere dayanan kanunlardır. Şu halde denebilir ki mütenakıs bir kıymet nizamı bakımından, ilâhî evangelique ve bir de beşerî dominium vardır.

İlâhî Dominium yahut ilâhî kuvvet (capitalis dominus) Allahın hâkimiyetini teyit eder, ve diğer bütün kuvvetlere her türlü ahvalde tefevvuk eder; o, doğrudan doğruya ikinci derecede bir takım vassallar serisine lüzum göstermeksizin insanlar üzerinde icra ve istimal olunur, bu ise dinî teşkilâtın inkârına müncer olmaktadır. Lâyiklerle siviller arasında bir fark mevcut değildir.

b) Dominium Civile.

aa) Bu, kralla tebaa arasında mevcut olan münasebet yani kuvvet ve cebir salâhiyeti meselesidir. Sivil hükûmet nasıl meydana geldi?

Wyclyff, «Ritus gentium» ile diye cevap veriyor: «Zecri kuvvet, teamüle ve akla müstenit olan halkın rızası ile meydana gelmiştir. (Civile dominium est ritu gentium introductum, et potestas coactiva ex consuetudine et consensus acceptata est a populo racionabiliter emmendata).

Beşerî kanun, günah neticesi olarak insanlar tarafından vazolundu (jus autem civile est jus occasione peccati humanitas); bununla beraber, bu, beşerî kanunun Allahtan sadır olmasına mâni teşkil etmez, zira aksi takdirde bu kanun âdil olamazdı. Böylece, orta çağın hâkim telâkkisinde olduğu gibi Wyclyff de hükûmetin menşeinin günaha karşı bir çare olduğunu kabul ediyor.

bb) Wyclyff, mümkün muhtelif hükûmet şekillerinin fayda ve mahzurlarını tahlil ve münakaşa ediyor; mevcut olan şekiller şunlardır: Beşerin günahtan münezze halinin hükûmeti olan aristokrazi; ilâhî kanuna göre kurulan bir hâkimler hükûmeti (ahdi atikteki hâkimler hükûmeti ile Eflâtunun filozoflar hükûmeti arasında yapılmış bir telif gibi); çok kötü bir hükûmet şekli olan ruhban hükûmeti; nihayet kralları sivil kanuna tevfikân icrayı hükûmet eden kralî veya monarşik hükûmet. Bu sonuncu şekil şayanı tercihtir. Zira o, devlette vahdeti iyi ifade etmektedir. Demek oluyor ki Wyclyff geniş salâhiyetli bir monarşi taraftarıdır.

Fakat irsiyete göre olanını mı yoksa intihaba müstenit olanını mı tercih etmeli? Bu noktada Wyclyff çok sarıh değildir: İrsiyet sisteminin devamının istibdada yol açtığına işaret ediyor.

(*Certitudo regis regnandi pro se et suis feudibus est ut plurimum occasio tyrannizandi.*)

Halkın intihabına müstenit otoriteye misal olarak, İngiltere ile diğer krallıkları zikrediyor.

cc) Kralın vezaifi nelerdir? Ona düşen ilk vazife, az sayıda ve âdil kanunlar vaz etmek (*institutio*), onları müdebbirane ve yerinde tatbik etmek ve umumiyetle, kendine tâbi olanlardan her birinin statut ve haklarını himaye ve müdafaa etmektir. Zira Aristot'nun dediği gibi, kanun, topluluğa bir kraldan daha lüzumludur. Wyclyff, «*caritas*» merhamete dayanmadıkça hakikî manada bir hak mevcut olamayacağını söylüyor; zira, ne irsî intikal, ne halk tarafından yapılan intihap bu hususta kâfi değildir.

(*oportet proecipue superaddere titulum caritatis, sic indubie nec successio hereditaria, nec popularis electio per se sufficit... non est possibile creaturam aliquam dominari sine titulo caritatis*).

Kral kanunu çiğnememelidir; ancak mutedil bir şekilde tahdit edilmiş bazı ahvalde, onu ihlâl edebilir.

(*Rex dispensare potest in casu*)

Böylece kral bizzat kendi kanununa tâbi olmuş olur; bu tâbiyeti bizzat kanunda mündemiç salâhiyet (yani daha yüksek bir kanuna nisbet) icabı olup kendi şahsî kanunu icabı değildir.

Kral, kanuna kendi ihtiyarı ile tâbi olur. Tebaaları ise, ona uymağa mecburdurlar .

(*Rex subicitur legi proprie, imperio legis divinae, sed non imperio legis proprie*).

Ancak zaruret halindedir ki kral, kendisi ve krallığı için, lâ-yiklerin veya ruhban sınıfının mallarını istirdat edebilir. Onun adlî salâhiyeti, ve krallığın asayişini ihlâl eden bütün ahvalde krallığın her kısmına ve tebaasının hepsine şamildir.

dd) Hükümdarla tebaası arasındaki münasebetler.

İtaat vazifesi ne dereceye kadar şamil olabilir? Kralın tebaalarının şahsî menfaatlerine tecavüz ettiğine yahut Allaha karşı geldiğine göre bir tefrik yapmak lâzımdır.

(*ad causam propriam vel ad causam Dei*).

Birinci halde, mevzuubahs olan bir müstebit olsa bile, tebaa itaatla mükelleftir; bu halde hakikî bir dominium sahibinin mevzuubahs olmadığı doğrudur. Zira, o yalnız bir «*Potestas reformis*» e

maliktir. Müstebit tarafından Allaha karşı bir hareket mevcutsa, tebaa, ölünceye kadar, fakat sabır ve itaatle yani şiddete müracaat etmeksizin mukavemete mecburdur.

2 — Kilise - devlet münasebetleri.

«De officio Regis» bilhassa İngilterede ruhban sınıfının vaziyetine müteallik bir telâkkiyi müdafaa ve kiliseye ait mülkiyet sisteminin ilgası gayesile yazılmıştır, ve bunun içindir ki papanın otoritesine karşı krali kuvvet ve iktidarı methetmişti. Bununla beraber, Wyclyff siyasi mev'izelerini, Fransız emperyalist ve hukukçularının ortaya attıkları doktrine müşabih bir doktrine istinat ettirmektedir. Ona göre, kilise ile devlet, doğrudan doğruya Allah tarafından tesis olunmuşlardır; krali itibar, papanın itibarının fevkindedir; hakiki itibar bakımından, papanınki üstün olmakla beraber ruhani iktidar, dünyevî itibar ve otorite bakımından cismanî kuvvetin dúnundadır; ve ruhanî itibarına karşı duyduğu hürmet dolayısıledir ki, Wyclyff, kilisenin cismanî umura müdahale etmemesini istiyor.

Cismanî ve ruhanî kaza birbirlerini mütekabilen mürakabe ile mükelleftirler. Devlet dahilinde, karışıklığa mâni olmak için yüksek bir otoritenin mevcudiyeti lâzımdır, ve bu rolü oynamak cismanî kuvvete aittir.

Papa ile imparatorun hangisi diğerine faiktir? Wyclyff diyor ki, hiç bir şey papanın üstünlüğünü isbat etmemektedir.

Constantin'in teberrüünden evvel, papa, imparatora tâbidi; ve ozamandanberi, bu vaziyetin değişmiş olmasına hiç bir sebep yoktur. İmparatorlar, papaları azletmişlerdir. Bu da, onların papalara karşı üstünlüğünü gösterir.

C — Kıymeti ve tesiri

Siyaset nazariyecisi olmak bakımından, Wyclyff'in fikirlerinin mümeyyiz vasıfları şunlardır: Allahtan gelen ve lûtfu ilâhiye müstenit bir iktidar; monarka, hattâ gayri âdil olanına bile, mutlak bir itaat.

Wyclyff'in, her ne kadar ferdi, (topluluğun) azası olarak müdafaa ettiği tebarüz ettirilmek istenmişse de, tebaa haklarının bir müdafii değildir. O, bilhassa, krali iktidarın muhtariyeti nazariyesini kurmuştur. Onun en büyük arzusu, bilhassa İngiliz tahtının otoritesini kabul ettirmektir.

Dinî doktrinleri, papanın otoritesinin red ve inkârına müte-

mayildir ve bu yoldan krali otoriteyi kuvvetlendirmektedir. (5). Hülâsa, Wyclyff'in, çok kuvvetli ve müstakil bir devletin tahakkuku arzu eden rasyonalist bir nazariyesi vardır. Kral haklarının bu kadar ısrarla müdafaası, bir meselenin tahlilini icabettirmiştir. Figgis (6), Wyclyff'in fikirlerinin, İngiliz ilâhî hukuk monarşisinin mübeşşiri II nci Richard'ın kanunların ilham edip etmediğini düşünüyor. İngilterenin papaya karşı muhtariyeti iddiasının, Richard'ı, kendini ilâhî hukukun mutlak monarkı telâkkisine götürmeğe müessir olduğu inkâr olunamaz; filhakika, Proemunire senatosu, İngiliz krallığının ezeldenberi serbest olduğunu ve hiç bir dünyevi tebaiyete inkiyat etmiş olmadığını beyan etmemiş midir? Fakat Richard'ın, Wyclyff'in yazılarının tesiri altında kalıp kalmamış olduğunu tesbit etmek mümkün olmamıştır. Şurası muhakkaktır ki, bu kral, kendi seleflerinden daha fazla vazifesinin mukaddes bir vasfa malik olduğuna ve krallığın serbestisine inanmış ve bütün enerjisini bunları vaz' ve imtiyazlarını muhafaza etmeğe hasretmiştir. O, «1386 komisyonu» nu gayrı muteber addediyordu, zira, onu, krallığın serbestisine tecavüz etmiş telâkki ediyordu. II inci Richard, kendini kanunun yegâne menbaı telâkki ediyor ve şahsını teamülle bağı addetmiyordu.

(Rex.. dixit expresse vultu austero et protervo, quod leges suas erant in ore suo, et alicotiens in pectore suo, et quod ipse solus possit mutare et condere leges regni sui. (Articles of Deposition c. 16).

(5) Bunula beraber, Profesör H. Lasky zikrolunan eserin 633 üncü sahifesinde şöyle yazıyor :

«The remainder of Wyclyff's political philosophy is to trinself and intersting less for its influence than for the obility whith wich it is argued» .

Ve 634 üncü sahifede de şöyle yazıyor:

«Taken in a whole, the signifiante of Wicliff'is of cause, theological rahter than political. I the latter sphere, the system of which is was the adveate was to remote from the life abcut him to be important - He had nome of Aquinas insight into the naturalness of human institutions, nor of Marsilio's power to predict the polity of the future. Yet his doctrine is important if only because it shews so clearly how the ideas of the Middle Ages were being directed into nex channels. with him as with ockham and his compers, the separation of ecclesiastical offairs from the State not only implies that the life temporal detroys the spirit...»

(6) Bak, Figgs : The divin Right of Kings s. 66, Wysliffe and King Richard II.

II inci Richard, kendinin Allahın lütuf ve inayeti ile ve doğuştan kral olduğunu ve hürriyetine karşı yapılacak herhangi bir te-cavüze tahammül edemeyeceğini söylüyordu. Ve bu iddialarla ikti-fa etmemiştir; Parlâmentonun iki meclisi tarafından kabul olunan kanunları feshetmiştir.

Bu tarzı hareket, haklı olarak, hükümdarın Wyclyff'in yazıla-rından cesaret aldığı zannını verdirebilir.

Fakat diğer bir tesir daha vardır ki, bu münakaşa götürmez bir kat'iyet arz etmektedir. Wyclyff'in doktrinleri, olduğu gibi, Prague üniversitesi rektörü Jean Huss tarafından, Determinatio de ob-latione temporalium a clericis adlı eserinde kabul olunmuştur. Bu müellif ehemmiyetli hiç bir şey ilâve etmemiş olmasına rağmen (Filhakika Constance meclisi ruhanisinde rafızı diye mahkûm ol-duktan sonra diri diri yakılmış ve bu cezanın infazı Çek nasyonaliz-mini uyandırmıştır), büyük bir tesir icra etmiş ve papanın iktida-rına karşı mevcut olan reaksiyonu müdafaa etmiştir. O, kiliseye ait mülkiyetin kilisenin hayatı için elzem olmadığını ve lâayık şeflerin, suiistimal halinde, kiliseyi mallarından mahrum bırakabilecekleri-ni ileri sürüyordu.

Wyclyff gibi o da, hakiki kiliseyi teşkil eden, müminlerin he-yeti umumiyesidir ve papa ile papaslar hiyerarşisi ne Allah tarafın-dan istenmiş ve ne de elzem ve zarurîdir, diyordu

Wyclyff'in (devamlı ve emin bir mülkiyet hakkının ne bir fert ve hattâ ne de bütün insanlara ait olamayacağı hakkındaki bir mülkiyet telâkkisine müteallik) siyasi ve iktisadi fikirleri halk kal-kınmalarına müncer oldu: Lollards isyanı İngilterede muvaffak ola-madı ise de, Orta Avrupada büyük bir muvaffakiyet kazandı. Bun-dan maada, tekrar kuvvetle ele alınan, Allah indinde insanların mü-savi olduğu fikri mantiki olarak, demokratik bir cereyana yol aç-a-caktı

Tercüme eden :
Asistan Vedat Günyol

Ord. Prof. Dr. Ch. Crozat

BİBLİOGRAFYA

Oeuvres de Wycliff:

Tractatus de Civili Dominio (Summa Theologiae L. III. V) Liber primus, ed. Poole 1885 - Liber secundus; ed. Loserth 1900 - Liber tertius ed. Loserth, 2 vol. 1903-1904.

De Dominio divino, Libri tres ed. Reginald Lane Poole, London, 1890.

Tractatus § De Officio Regis (Summa Theol. L. VIII) ed. W. Pollard and Ch. Sayle. London, 1887.

Tractatus de Potestate Papae (Summa Theol. L. IX) ed. Loserth, 1907.

Polemical Works ed. Buddensieg. 2 vols. 1883.

Etudes sur Wycliff:

- Lewis (J.) : History of Wiclif.
- Lechler : Johann von Wicliff und die Vorgeschichte der Reformation. Leipzig, 1873. traduit et abrégé par le Prof. Lorrimer sous le titre: John Wycliffe and his English Precursors. London, 1884.
- Sergeant : John Wicliff, London, 1893.
- Buddensieg : John Wicliff und seine Zeit, 1885.
- Vattier (V.) : John Wycliff. Sa vie, ses oeuvres, sa doctrine. Paris, 1886.
- Trevelyan : England in the age of Wycliffe.
- Workmann (H. B.) : John Wicliff, Oxford, 2 vols. 1926.
- Mannig : Wiclif (Cambridge Med. Hist. Volume VII, p. 486)